

ВЕТЕРНАЙ ДАЙШАЛХЫ СОЛО

Очерк

1

Тэбхэр сумка соо эмхилэгдэһэн дансанууд, бэшэгүүд, уряалай саарханууд, дүрэ зурагууд, бригада болон армиин дайшалхы зам харуулһан дурсалга номууд... Тэдэнэй дундаһаа нэгэ бэшэг абажа уншанаб. «Хайрата дайшалхы нүхэр Лыгден Анандаевич! Алдарта бригадын ветеранууд шамайе 60 наһааршни гвардейскэ ёһоор халуунаар амаршална. Энхэ элүүр, ажалдаа амжалтатай, амгалан сүлөө орон нутагтаа жаргажа нуухыетнай хүсэнэб», — гэжэ бэшэгдэнхэй.

Лыгден Анандаевичай алба хэһэн бригадын ветерануудай амаршалга-бэшэгэй түгэсхэлдэ: «Ветеран ёһоор амаршалагша 16-дахи бригадын командир, Советскэ Союзай Герой, отставкада гараһан гвардииин полковник Рывж» гээд гараа табинхай байгаа хэн.

Всеволод Елзупович Рывж гээшэмнай эрэлхэг командир ябаханаа гадна, мүн сэрэгшэдэйнгээ эрхим нүхэрынь байһан юм. Тиимэһээл сугтаа ябажа дайралдаһан Лыгден Анандаевичта «Хайрата дайшалхы нүхэрни!» гэжэ зүрхэ сэдхэлһээ хандадаг, тэрэнэй гэр бүлынхидтэшье энхэ элүүрые, эрхим һайниие хүсэдэг байна ха юм.

«...Дайшалхы нүхэр, гвардииин ахалагша лейтенант Митупов Лыгден Анандаевичта! 1941 — 1945 онуудта ябажа гараһан баатарлиг замаа, Эхэ оронойнгоо түлөө тулалдаануудта эрэлхэгээр унаһаншье, мүнөө энхэ мэндэ ябаһаншье бүхы дайшалхы нүхэдөө һанаарай» гэһэн үгэнүүдые полковник Рывжын бэлэг үгэһэн дүрэ зурагай ара талада уншанабди.

Иимэрхүү бэшэгүүд ганса Бердичевһээ бэшэ, мүн

бусад городуудһаа нүхэр Митуповта түрэхэн үдэртэйн дашарамдуулагдан ерэжэл байдаг. Москваһаа 4-дэхи гвардейскэ танкова армиин ветерануудай соведэй президиумдэ хүдэлдэг Яков Лазаревич Лившицэй, Волгоградска областьдо хүдэлдэг РСФСР-эй габьяата врач Тимофей Георгиевич Гореловэй бэшэгүүд болон амаршалгануудшые бии.

Мүн тэрэшэлэн хэды олон урилганууд ерэдэг гээшэб! Лыгден Анандаевич тэдэ уряалнуудай заримандань ошоһоншые байха. Жэшэнь, 1981 ондо 4-дэхи гвардейскэ танкова армиин ветерануудай уулзалгада, 1983 ондо тус армиин ветерануудай ойн һайндэртэ хабаадаа һэн. Гадна Львов хотын партиин горком болон горсоведэй гүйсэдхэхэ комитедэй амаршалгын урилга-бэшэг ерээ. Энэ бэшэг Львов городые фашистнуудһаа сүлөөлһөөр 40 жэлэй ойтой дашарамдуулан эльгээгдэнхэй.

Иигэжэ дайнай ветеранай сүлөө сагыень эзэлэн, сэдхэлыень баясуулһан бэшэгүүд, амаршалганууд, уряалнууд таһалдадаггүй, таһалдахашьегүй. Энээнһээ гадна, бригада болон армиин ветерануудай уулзалгануудта хэдэн дахин хабаадаһанай, мүн һурагшад гү, али залуушуулай дунда сэрэгэй-патриотическа хүмүүжүүлгын хүдэлмэри ябуулһанай гэршэ — фото-зурагууд олон. Эдэ бүгэдые дайнай ветеранай залиршагүй нэрэ солын үргэлжэлэл гээ һаа, зүб байха!

2

Эсэгэ ороноо хамгаалгын дайнай эхилһээр хэдэн һара үнгэрһэн хэсүү бэрхэтэй үе һэн. Тэрэ сагта олонхи бүһэтэйшүүл фронт мордонхой, мүн залуушуулшые тэдэнһээ үлэхэ дурагүй байгаа.

Эгээл энэ үедэ, 1941 оной декабриин 22-то, Лыгден Митуповшые сэрэгэй албанда абтаһан юм. Залуу сэрэгшэ үбэлэй шэнхинэмэ хүйтэн жабар соогуур мүлхин, дайшалхы һуралсал хэжэ ябахандаа, сэрэгэй түрүүшын хатуужал абаа

бэлэй.

Хоёр нара тухай болоод байтарынь, Лыгдение сэрэгэй училищада эльгээбэ. Хахад жэл соо нуража гараад, Калининска фронт мордохон юм. Тэрэ Зубцов город шадар дайралдажа байһан 29-дэхи армийн бүридэлдэ оролсожо, дайшалхы замаа эхилһэн байна. Тээд дайсантай нюур нюураа харалсан, түрүүшынхиеэ тулалдажа ороходо, тиимэшье бэлэн бэшэ хэн.

— Юрэдөөл, «би наа би, ши наа ши!» гэхэн бодол зангидан, урагшаа орогшо хэмди. Хэн хэнээ үрдинэб — тэрэнэйл хуби талаан хэн бэээ. Тээд үнэн дээрээ манайхинай эрид шийдэнгээр довтолон орошоходо, дайсад тэсэдэггүй хэн, — гээд, Лыгден Анандаевич мүнөө дурсан хэлэнэ.

Гэбэшье дайнай газарта буу зэбсэгэй ашаар лэ гол түлэб бэе бэээ үрдидэг гээшэ. Тиэхэдэшье иимэ ушар Лыгдендэ тохёолдоо ха юм. Уварово станци шадар манай сэрэгшэдэй ээлжээтэ довтолго хэхэ үедэ дайсанай граната хажуудань тээржэ, тэрэнэй түгдэрхэй Лыгденэй толгойе шархатуулһан байгаа. Хоёр нараһаа үлүү саг соо госпитальдо хэбтэжэ, аргалуулха баатай болоо хэн.

Госпитальһоо гарамсаараа, Митупов дахяад дайшалхы түрүү зэргэдэ тэгүүлэн, шэнэ тулалдаанда ороһон байна. Тиигэжэ ябахандаа, Московско областиин Костино гэдэг нуурин шадар декабриин тэнгээр баруун мүрөө шархатаба. Дахяад госпиталь... Нүүлээрнь дахяад байлдаанууд... Энэ мэтээр олон нара сагай турша соо 237 модо зайда Минскэ магистраль зубшан дабшаа бэлэй. Тиигэжэ ябахандаа, дариин үнэртэ дадажа, дайсанай һомонһоо далтирхаяа болинхой, аюул тодхорһоо «атадш» гэдэггүй хэн.

Үдэр хоногууд үнгэржэл байгаа. 1943 оной зун хүрэжэ ерэбэ. Нүхэр Митуповай ябаһан часть 16-дахи гвардейскэ механизированна бригада болгогдожо, 4-дэхи танкова армийн бүридэлдэ оруулагдаба. Лыгден Митупов пулемётно взводые командалан, Курска дүхэригтэ болоһон асари ежэ тулалдаанда хабаадаа. Эндэ манай сэрэгүүдэй туйлаһан

илалта онсо ехэ удха шанартай байһан юм. Курскын тулалдаанда эрэлхэг зориг харуулһанайнгаа түлөө нүхэр Митупов түрүүшынгээ Улаан Одоной орденоор шагнагдаад, Коммунист партиин гэшүүндэ абтаа һэн. Эдэ бүгэдэ өөрһөөнь дутуугүйгөөр взводойнь сэрэгшэдые баясуулан, урма зориг бадаруулха ха юм.

Харин фронт улам баруулжаа дабшажал байгаа. 4-дэхи танкова бригада, тэрэ тоодо нүхэр Митупов дайшалхы нүхэдтээ хамта Днепр мүрэниие гаталаад, Украиные сүлөөлэлсэн, улам бүри саашаа оробо. Дабшалтада 16-дахи гвардейскэ механизированна бригадыншые хубита ехэ һэн. 1944 оной мартын 27-до Каменец-Подольск хотые сүлөөлэлгэдэ тус бригада шалгарһан гээшэ.

Урдань шэнэ замууд, шэнэ зорилгонууд... Удангүй Львов хотые сүлөөлхэ зорилго табигдажа, 3-дахи гвардейскэ танкова арми хойто талаһаань, тиихэдэ 4-дэхи танкова арми урда талаһаань хүрээлэн орохоор дабхья. 16-дахи механизированна бригада Львовой баруун урдаһаа ороһон байгаа. Иигэжэ стратегическа ехэ удха шанартай Львов хото манай сэрэгүүдээр июлийн 27-до сүлөөлэгдэһэн юм.

Саашанхи замынь — Сандомирска плацдарм, 4-дэхи танкова арми дүрбэн һүни соо 400 модоной зайе һэтэлэн, тус плацдармда хүрэжэ бүхэжэһэн байна. Энэ плацдармда хэдэн удаа шанга тулалдаанууд болоо. Тэдэ тулалдаануудай үедэ Лыгден Митупов взводоо командалхын хажуугаар танкдашые һуун дабхиха, ехэ буугаар буудагшэдыешые толгойлхо, автомашинашые жолоодохо, заримдаа офицерэй алагдахада, ротые командалха баатай болодог байһан юм. Энэ мэтээр тулалдажа ябатараа, 1944 оной августын 31-дэ Бордо һуурин шадар толгойгоо хүндөөр шархатаба. Тиин жэлэй дүүрэтэр аргалгада хэбтэжэ гараа һэн.

Һүүлээрнь дахяад хүсэтэ добтолгонууд, шэнэ шэнэ һуурин, городуудые сүлөөлэлгэ... 1945 оной хабар нүхэр Митупов частыятаа хамта Чехословакиие сүлөөлэлгэдэ хабаадалсажа эхилээ һэн. Тэрэ үеэр, апрелин 20-до,

Чехословакиин Гай гэдэг нуурин шадар зүүн нүүжээ шархаташоо. Дахяад хэдэн нара соо операци болон аргалалгада хэбтэлгэн болоо бэлэй.

Нүхэр Митуповой дайшалхы зам правительствын гурбан орден болон хэдэн медальнуудаар тэмдэглэгдэнхэй. Түрүүшынгээ Улаан Одоной орден Курска дүхэригэй тулалдаанда абаһан гээ һэмди. Хоёрдохи Улаан Одонойнгоо орден Сандомирска плацдармда абаа. Нүүлээрнь Дуклинска плацдармда шалгарһанайнгаа түлөө. Эсэгэ ороноо хамгаалгын Агууехэ дайнай хоёрдохи шатын орденээр шагнагдаһан байгаа.

Эсэгэ ороноо хамгаалгын Агууехэ дайнай илалта түгэсөөр дүүрэхэдэ, эрэлхэг сэрэгшэд орон, нютагтаа бусгаа хааб даа. Мүн Лыгден Анандаевичше 1946 оной апрель нара соо албанһаа табигдажа, түрэл нютагаа бусгаа һэн. Тэрэ гэһэнһээ хойшо нүхэр Митупов элдэб ажалнуудта хүдэлһэн байна. 1978 ондо дайнай инвалидай эрхээр һанһанайнгаа амаралтада гараһан юм.

...Дайнай гал дүлэн соогуур үхэлые үзэн ядажа дабаад, фашис булимтарагшадые бута сохилсон, Илалта асаралсаһан ветеранууд мартагдаха аал? Тэдэнэр лэ Эхэ оронойнгоо эрхэ сүлөөе, амгалан энхэ байдалые абаралсаһан зон ха юм! Тиймэһээл 4-дэхи гвардейскэ танкова армиин командалагша ябаһан Дмитрий Данилович Лелюшенко, дайнай нүүлээр, ЗабВО-гой штабта Лыгден Анандаевич Митуповгай уулзахадаа:

— Манай танкова армиин үшөө нэгэ ветеран, — гэжэ омогорхон хэлээд, гарыень шангаар адхан барья һэн.

4-дэхи гвардейскэ танкова армиин дайшалхы зам ежэ алдар суутай. Москва — Сталинград — Берлин — Прага гэһэн дүлэтэ маршрудаар дабхин, Илалгада хүрэхэн байнал.

Саг жэлнүүд үнгэрэн ошобошье, сараа болгон үлөөһэн түүхэ домогуудынь баларшагүй. Мүнөө, немец фашизмые бута сохихон агууехэ Илалтын 40 жэлэй оие тэмдэглээд байһан үедэ, танкова армиин ветеранай дайшалхы солонь дахяад тодоржо, совет хүнүүдэй баатаршалгые гэршэлэн

хануулаа.

Совет арадай илалтын ашаар, амгалан байдал мандан байна. Лыгден Анандаевич Митупов бусад ветерануудтай адли түрэл Агадаал түбхинэнхэй, хүбүүд, басагадаа, ашанар, зээнэрээ хүмүүжүүлэн, амар жаргалай аша үрые бэээрээ мэдэрээ ха юм даа.

ДАЙШАЛХЫ ЗАМААР

Очерк

Эсэгэ ороноо хамгаалгын Агууехэ дайнда хабаадагшад нютаг нютагуудта тиимэшье олон бэшэ даа. Тэдэнэр — жараад, наядай хоорондохи наһанай зон. Тээд ажабайдалайнь намтартай танилсахада, ехэл һонин байдаг. Харин фашис Германие буга сохилсоод, түүхэтэ илалта туйлалсаһан зоной намтар һонигүй байха гэжэ яахаб даа?! Тэдэнэр Сталинградһаа Берлин хүрэтэр дайшалхы замаар Европые нэтэ дабшаһан зон. Иимэ зоноороо мүнөө сагта, илангаяа Октябриин революциин жаран жлэй ойе һайндэрлэхээр бэлэдхэжэ байһан үедэ зүрхэ сэдхэлһээ омогорхонобди.

Тэдэнэй нэгэниинь — Дарижабон Жанчиб Дарижапович Дульдурга нууринда ажаһуудаг. Нэгэтэ Дарижаповичтай уулзаха хэрэг болоод, гэртэнь хүрөөб. Тэрэ олон, һонин зүйлнүүдые харуулаа. Олон тоото бэшэгүүд, фото-зурагууд, уряалай саарханууд урдамни дэлгээгдээ. Бэшэгүүдэйнь адресуудые харанаб: Москва, Баку, Одесса, Белград, Волгоград, Краснодар, Воронеж, Куйбышев...

— Хамта 34. Нэгэ полкынхидтоёо бэшэлсэнэб, — гээд, Жанчиб Дарижапович тодорхойлон хэлэнэ.

Энээгээрнь тухайлгада, дайшалхы нүхэдтээе холбоо байгуулхын тула ехэ оролдолго гаргаһан байна бшуу. Тиигээд лэ бэшэгүүдэй урасхал таһарнагүй.

Уряалай саархануудһаа абажа харанаб. Нэгэн дээрэнь иигэжэ бэшэгдэнхэй: «Украинын Компартиин Черниговскэ

горком, ажалшад ай депутадудай горсовет болон 76-дахи Черниговскэ Улаан Тугта гвардейскэ дивизиин дайнай ветеранудай совет хадаа Чернигов городые немецкэ-фашис булимтарагшаднаа сүлөөлһөөр 33-дахи жэлэй ойдо зорюулагданан 76-дахи Черниговскэ Улаан Тугта гвардейскэ дивизиин дайнай ветерануд болон Чернигов городой областиин партийна совет ниитын эмхи зургаанудай түлөөлэгшэдэй баярай уулзалгада хабаадахыетнай Танине уринад...»

— Тээд энэ уулзалгада ошоо һэн гүт? Хэзээ болоо һэн бэ? — гэн, Дарижаповичта хандабаб.

— Ошоо даа. 1976 оной сентябриин 18-наа 21 болотор.

— Дайшалхы нүхэдтээ уулзахада, ехэл һонин байгаа ха даа?

— Тиимэ, сэдхэл хүдэлхөөр байгаа, — гээд, Дарижапович саашань үргэлжэлүүлэн хөөрэнэ.

...Таримал модод болон сэсэгүүдээр бүрхөөгдэһэн Чернигов город. Энэ город дайнай үедэ барагсан һандарһан ха юм даа. Тээд мүнөө ямар танигдашагүй, гоё найхан болоо гээшэб?! «Украина» гэдэг гостиницада айлшад олон. Эндэ уряалаар ерэнэн дайнай ветеранудай халуун уулзалга — тэбэрилдээн, таалалдаан, хүжюун хөөрэлдөөн... Дайшалхы нүхэдэй иимэ уулзалгыг мартаха аалши?! Гушаад жэлэй һүүлээрхи уулзалга... һанан-һанан хөөрэлдэхэ юумэн ехэ. Хүшэр хүндэ фронтовой замууд тухай, бусаагүй нүхэд тухай, сухарилгын гашуудал, илалтын баяр тухай, аймшагтайшье, энеэдэтэйшье ушарнууд тухай, үнгэрһэн гушаад жэл соохи ажабайдал тухай хөөрэлдөөнүүд, дурсалганууд. Хонон үнжэн хөөрэлдөөшье һаа барагдашагүй.

Тиигээд үдэрэй хэдэн уулзалганууд. Автобуста һуугаад дайлагданан газараараа, Днепрэй эрьеэр, һуурингуудаар аяншалга, Лопатино, Товстолес, Редьковка, Мысы һуурингуудта үнгэргэгдэһэн митингнүүдтэ хабаадалга, сэрэгшэдэй хүүрнүүд дээрэ сэсэг табилга, арад зонтой уулзалга...

Һуурин зоной халуун угталга, хүндын ёһололгонууд сэдхэл доһолгоно. Баһа бэлэгүүд... Сэсэгүүд, сэсэгүүд...

Украинаар айлшалһан дайнай эдэ ветеранууд иимэ хүндэ ямбада хүртэхэл ёһоороо хүртөө. Амгалан байдалай, зол жаргалай түлөө ами бээе хайрлангүй үхэл соогуур илан гараа, шуһаа адхаа ха юм даа.

Дайнай урда тээшье, һүүлээрыншье багашуулые һургаһан багша хүндэ хүүгэдтэй уулзахада баһа лэ һонин ёһотой. Энэ аяншалгынгаа үедэ Жанчиб Дарижапович хадаа Чернигов хотын гурбан һургуулинуудта хүрэжэ хараһан, дайшалхы алдар солын музейнүүдыень һонирхоһон, баярай сборнуудта хабаадан, дурсалгануудые хэлэһэн байна.

Жанчиб Дарижапович фото-зурагуудые харуулаа гээ һэнби. Элдэб янзын дүрэнүүд... Олонхинь дайшалхы нүхэдтээе сугтаа буулгаһан.

— Эдэ Черниговтэ буулгаһан алтай? — гээд асуухадамни:

— Тиимэ, нэгэ батальондо суг ябаһан нүхэдни, — гээд тодолно.

Һайнаар обёорон харанаб. Бултанайнь үбсүүндэ орден, медальнууд жэрылдэнэ. Дарижаповайшье сээжэдэ хэдэн орден, медальнууд яларалдан байна.

— Эдэ шагналнууд юунэй түлөө, хаана абтаһан гээшэб? Хөөрэжэ үгыт, — гэбэб.

Жанчиб Дарижапович бодолоо бүридхэн, тур зуура абяагүй һууһанай һүүлээр:

— Хөөрэхэдэшье болоно аабза. Манай дивизи, — гээд эхилнэ.

Дарижаповичай алба хэһэн 76-дахи дивизи байлдаанай ута зам гаталһан түүхэтэй. Одессэ шадар, Керченскэ хахад аралда, Дон дээрэ тулалдаһан, 6-дахи немецкэ армиие хүрээлэн усадхаһан байха. Һүүлээрнь Орловско тулалдаанда эрэлхэгээр хабаадаа. Дивизиин сэрэгшэд Хойто Украиные, Чернигов городые сүлөөлэлсөөд, баруулжаа Калининвичи, Брест, Варшава, Гданск болон

бусад олон городуудыг сүлөөлгэдэ шэн баатаршалга харуулаа. Энэ дивизи Верховно Главнокомандлагшын захиралтанууд соо нэгэтэ бэшэ нэрлэгдээн юм.

Жанчиб Дарижаповичай дайшалхы зам 1942 оной феврилиин дүрбэндэ эхилээ хэн. Тэрэ үдэр Тарбалжын долоон жэлэй нургуулида тоо бодолго болон физикэ зааж байтараа, дуудалгын саарһа абаад, сэрэгэй албанда мордохон юм.

Тиигээд тала нютаг Дагуур... Хойто жэлэйн хабар сэрэгэй инженернэ училищида абтажа, гурба нарын турша соо нураа. Тэндэһээ 1943 оной сентябриин һүүл багаар фронт эльгээгдээ хэн. Тиихэдэл 76-дахи Черниговскэ гвардейскэ дивизиин 83-дахи сапёрно батальоний бүридэлдэ орожо, отделениин командир болгодоо. Удаашьегүй полкын саперно взводой командиараар томилогдохон, 1945 оной эхиндэ офицерэй нургуулида һураһан байна.

Фронтдо ябаха үе соогоо Жанчиб Дарижапович олон дахин харюусалгатай даабаринуудыешье дүүргэһэн, эрэлхэг зоригшы харууһан байна.

Нэгэтэ «Калинковичи город эзэлхэ!» гэһэн захиралта абтаба. Тиин Александровка нууриной шэглэлдэ гол сохилто хэхэ хэрэгтэй болобо. Дарижаповичай ябаһан батальон Александровка тээшэ добтолхо ёһотой байба. Дайсанай оборонын түрүү лини тэрэ нууриной зүүн-хойгуур байһан үндэрэй ташалангаар гараһан, хүнэй зэргээр малтагдаһан хоёр-гурбан дабхар траншейһээ бүридэнги, наагуураа шабын түмэрөөр хэгдэһэн хаалтатай, мүн пунктда болон ябаган сэрэгтэ эсэргүүсэлгын минэнүүдээр бүхэлэгдэһэн байгаа. нууриншы ехээр бүхэжүүлэгдэнхэй.

Добтолгын бэлэдхэл эхилбэ. Эндэ 83-дахи сапёрно батальон ехэ юумэ хээ. Түрүүлэн уһа урадхуулха ханааб дээгүүр хүүргэ баригдаа, болдогтой газараар танкнууд болон ехэ буунуудай гарахаар аргатай болодоо.

Отделениеэ абаад, минэтэй поли шабын түмэр хаалта хоёрто оноо гаргаха гэһэн даабари Дарижаповичо үгтэбэ.

Иимэ даабари абамсаараа, отделениин командир Дарижабон сапёрнуудтаа зорилгыень ойлгуулба., Тиигээд минэ олохо табан түхээрэлгэ, түмэр таһалха хайшануудые, бээе далдалха халаад, буунуудаа абаад, харанхы боломсоор даабаряа дүүргэхээе гарабад.

Түрүүшын минэ олдобо. Тиигээд үшөө, үшөө... Тиин ямар гурирмаар полиин миинэдэгдэһэниинь элирбэ.

Сапёрнууд бээе шангаар баринхай. Юундэб гэбэл, халтал буруу хүдэлөө һаа, минэтэй тэһэрхэ байна бшуу. Гэбэшье эдэнэр найдамтайгаар, нарин нягтаар хүдэлнэ. Иигэһээр һүүлшын минэ аюулгүй болгогдобо. Ехэ оролдолгын ашаар оноо гаргагдаба.

Хамта амарбад, һэмээхэн шагнаарханад. Гэнтэ немецүүдэй табиһан ракетэ ойро тойрон гэрэлтүүлбэ. «Обёорогдобо гүбди» гэһэн бодол сапёрнуудай толгойдо сахилгаандал түргэн ороодхибо. Талаан болоходоо, дайсад обёороогүй байба ха. Дахяад харанхы, абяа шэмээгүй болобо. Сапёрнууд түргэхэн мүлхин ошожо, шабын түмэр хаалтада хүрэмсөөрөө, хэдэн газараар хайшалан оноо гаргаба.

Удаашьегүй, сапёрнууд гэдэргээ минэгүй оноогоороо мүлхин гаража, даабари дүүргэһэн тухайгаа командиртаа мэдүүлээ һэн. Үглөөгүүр манай ехэ буунууд буудалгаяа эхилжэ, добтолгошье эхилээ. Теэд немецүүд баһа лэ нэтэрүүгээр буудажа ороһон байна. Гэбэшье манай сэрэгшэдэй хүсэтэ добтолго тэсэнгүй, түрүүшын траншей алдаба. Удаадахи траншейнүүдтэ, тиигээд Александровка һуурин соо болоһон шанга тулалдаануудай һүүлээр энэ һуурин, харин үглөөдэрынь Калининичи город дайсаднаа сүлөөлэгдөө һэн. Жанчиб Дарижабон энэ даабари амжалтатайгаар дүүргэһэнэй түлөө Улаан Одоной орденоор шагнагдаһан юм.

Тэрэл жэлэйнгээ зун Дарижабон Припять гол дээгүүр добтолгын хүүргэ барихын тула инженернэ тагнуул хэхэ даабари абаа һэн. Июлиин 16-най һүни тэрэ хоёр сапёрые абаад, хараалагдаһан газарта голой үргэниие, гүнзэгые,

урасхалайнь түргэниие шалгаба, хараануудые тэмдэглэн тодолбо.

Тэрэ хүнндөө хүүргэ бэлэн болгогдоо хэн. Үглөөгүүр эртэ батальон голой нүгөө эрьедэ гаража, немецүүдтэ довтолгоёо эхилхэн юм.

Хүүргэ барилгаар даабаринуудые хаһа саг соонь дүүргэһэнэй түлөө Дарижабондо Алдар Солын гурбадахи шатын орден барюулагдаһан байна.

Украиные, Польшые сүлөөлэлсэһэн, Германие илалсаһан золтой. Тиихэ зуураа, 1944 ондо дайсание бута сохилгоор «Багратион» гэдэг довтолгодо хабаадаһан, Брест городые сүлөөлгэдэ ябалсаһан байна. Эсэгэ ороноо хамгаалгын даие тэрэ Узедон гэжэ городго түгэсхөө хэн. Тиин 1945 оной сентябрь һара соо албанһаа табигдажа, нютагаа бусаа бэлэй.

Жанчиб Дарижапович дайнһаа бусажа ерээд, Капчерангын ремесленнэ училищда табан жэл соо багшалһан байна. Удаань 1950 онһоо хойшо 22 жэлэй турша соо Дульдургын дунда һургуулида хүдэлбэ.

Дарижабон Жанчиб Дарижапович пенсидэ гараһан болобошье, олониитын хүдэлмэридэ эдэбхитэйгээр хабаадалсаһан зандаа. Тэрэ сэрэгэй-патриотическа хүмүүжүүлгээр ехэ хүдэлмэри ябуулдаг байна. Энэнь залуу үетэндэ аша туһатай юм. Тиимэһээл дайнай ветеранай һайшаалта хэрэг үндэрөөр сэгнэгдэдэг, тэрээндэ һайн һайхан баярай үгэнүүд хэлэгдэдэг байна бшуу.

Тиигээд лэ Украинын Компартиин Черниговскэ горком, ажалшадай депутадудай городской Соведай гүйсэдком Дарижаповичта эльгээһэн амаршалга соогоо:

«...Черниговэй ажалшад Эсэгэ ороноо хамгаалгын дайнай жэлнүүдтэ Совет оронойнгоо түлөө байлдаанда харуулһан баатаршалга болон эрэлхэг зоригьетнай һанажа омогорхон байдаг.

Танда элүүр энхые, зол жаргал, Эхэ орондоо аша туһатай ажал хэрэгүүдтэтай амжалтануудые хүсэнэбди!» — гээд бэшэнэ.

Тиин Жанчиб Дарижаповичта бүгэдын зүгһөө мүн лэ иигэжэ юрөөхэ хүсэл түрэнэ. Өөрөөшье анханайнгаа багшадаа сэдхэлэй аһан дулаан үгэ хэлэнэб: Залиршагүй жаргалтай байгты!

СЭРЭГШЫН СОЛО

Очерк

1985 он... — гэжэ хэлэхэдээ, олон түүхэтэ үйлэ хэрэгүүдые ухаан бодолдоо оруулнабди. Тэдэнэй эгээл шухалань — Илалтын 40 жэлэй ой. Дүрбэн хүшэр хүндэ жэлнүүдтэ баатарлигаар тэмсэн, энэ домогто Илалтые шэрээгээ бэлэйбди. Тиигэжэ гитлеровскэ фашизмые, япон милитаризмые бута сохин илаһанай ашаар аяар дүшэн жэл соо амгалан тайбанаар ажаһуунабди, асари ехэ ажал хэрэг бээлүүлнэбди.

Тээд энэ Агуухэ Илалтые шэрээлсэһэн, һүүлээрнь амгалан үеын хэрэгүүдые бээлүүлэлсэһэн солото хүнүүд нютаг нютагта үсөөрөөшье һаа, үшөөл бии гээшэ. Тэдэнэй нэгэннинь Бато-Мүнхэ Лодонов мүн болоно.

...1942 оной июль. Арбан юһэтэй комсомол хүбүүн полковой һургуули дүүргэбэ. Хараха янзада, хүнгэн солбон, һэргэг һонор хүбүүн байлтай.

— Нүхэр капитан! Сержант Лодонов танай мэдэлдэ ерээ! — гээд, тэрэ командирай урда сэхэ зогсон мэдүүлбэ.

Иигэжэ Бато-Мүнхэ Лодонов 321-дэхи стрелково дивизиин нэгэ полкдо эльгээгдээд, миномётно подразделениин бүридэлдэ ороо бэлэй. Уданшьегүй сэрэгшын дайшалхы зам эхилээ һэн.

1942 оной август һара соо 321-дэхи дивизиин частьнууд эшелонуор Сталинград шэглэн гараһан юм. Тэрэ үедэ Дон, Волго мурэнүүдэй хоорондуур шанга тулалдаанууд боложо байгаа. Тус дивизи Сталинград шадар буулгагдаад, генерал Чуйковой командалһан суута 62-дохи армиин бүридэлдэ оруулагдаа һэн. Дайсан тогтоогдобошье,

дабхар хүсэ хаяжа, манай сэрэгүүдтэ сохилто үгэхэ хэдэлгэнүүдые гаргажа байгаа ха юм.

Гэбэшье ноябриин 19-дэ бүхы Сталинградска фронтын артиллериин ехэ буудалга эхилшоо бэлэй. Энээн тухай нүхэр Лодонов нанан нанан хөөрэдэг.

— хүни позицинуудтаа амаржа нуубабди. Үдэшлэниинь минэнүүдые зөөжэ нөөсэлһэн байгаабди. Теэд эхилхыень хүлээшоод байхада, саг удаан ябаһан шэнгээр ханагдаа һэн. Уданшьегүй команда үгтэжэ, олон тоото ехэ буунууд удаа дараа нээрэлдэшоо бэлэй. Бидэнэршье 120 миллиметрово миномёдоороо буудажал мэдээ һэмди. Харанхы хүни гэрэлтэн, тэрэ багай газар доһолон дорьбожо байһандал үзэгдөө һэн. Тиигэжэ Волгын түлөө тон ехэ тулалдаан эхилһэн юм...

Бато-Мүнхэ Лодоновой миномётно расчедойхид Сталинградтай түлөө тулалдаанда эрэлхэг зоригтойгоор хабаадаа. Хэдэн олониинь правительствын шагнал хайрануудта хүртэһэн байгаа. Лодоновшье «Дайшалхы габьяагай түлөө» медаляар, һүүлээрнь Донец шадар Улаан Одоной орденоор шагнагдаа һэн.

Дайсадтай тулалдаха үедэ элдэб ушарнууд тохёолдодог байгаа. Днепр мүрэниие гаталжа саг ерэбэ. Артиллериин миномёдуудай буудалга доро манай частьнууд Днепрые гаталжа эхилбэ.

Гэнтэ Лодоновой расчедой хажууда дайсанай снаряд тэһэршэбэ. Эндэ дайшалхы нүхэдынь алуулшоо. Харин Лодонов метр зузаантай шорой доро булагдашоо.

— Окоп соо нуугаад байтараа, толгоймни таһаршаба гү гэһэн бодол түр зуура зурас гээдхибэ. Хургануудаа хүдэлгэхэ гэхэдэмни, хүдэлбэгүй. Тиихэдэнь һүхиржэ, оогложо оробоб. Ама руумни шорой ороно. Байн мэдэн гэхэдэмни, хүн үһэнһөөмни татажа, толгойемни тойруулаад шорой сүлөөлжэ, гэдэһэндэмни дүтэ хүрзэ орожо байба. Нюдөө нээжэ, тойруулан харахадамни, бүхы юумэн улаан байба. Һүүлээрнь ойро зуура дурд гээ хаб. Халта бэээ амаруулаад, дахин нюдөө нээжэ харахадамни, улаан

юумэнүүд хүхэ болоод үзэгдэбэ. Тэхэрэлгын долгиңдо сохигдожо, дуугаржа шадахаяа болишоод, хамарһаа шуһа гоожуулан һуубаб. Һүүлдэ мэдэхэдэмни, Фадей Мунгалов Иван Наумов хоёр намайе малтажа гаргаһан байгаа һэн, — гэжэ Бато-Мүнхэ мүнөө хөөрэнэ. Ямар талаан боложо, эдэ нүхэдынь дүтэ байгаа гээшэб?! Тэрэгүй һаа, шорой доро һалахадаа, гайхалгүй байгаа ха юм даа.

— Шимнай ута һаһа эдлэхэ хуби талаантай хүн байгаалши, — гэжэ хожом нүхэдынь амиды үлэһэн Бато-Мүнхэдэ үнэн сэдхэлһээ хэлэдэг һэн.

Тэрэнэй саашань хөөрэхэнэй ёһоор, энэ ушарай һүүлээр хоёр нүхэдынь дайсанай окоп соо хороһон, тиихэдэ Лодонов өөрөө ондоо тээ окоп малтажа бээе нюуһан байгаа. Энэ үедэ дайсанай хоёр самолёт тойрожо ерээд лэ, эдээн дээрэ бомбо хаяа. Үйлэ боложо, нэгэ бомбо нүгөөдэ хоёр нүхэд дээрэнь оножо унашоо ха юм. Энэ мэтын аюултай ушарнууд алил олон дайралдадаг һэн ааб даа.

Энэ тулалдаанда баатар габьяа харууһанай түлөө ахалагша сержант Лодонов Алдар Солын III шатын орденээр шагнагдаһан юм...

Дайсад Совет Армиин сохилто доро хүсээ бууран, улам баруулжа, сухарижа ябаа. 1944 оной апрель һарада совет сэрэгүүд Одессэ городые сүлөөлбэ. Гэбэшье фашистнууд алхам бүхэнэй түлөө хэрзэгыгээр аһалдан, эзэлһэн газараа алдахагүйе оролдожо, шэнэ шэнэ хүсэнүүдые хаядаг байгаа бшуу. Тиигээд лэ ами һаһанай адар тулалдаанууд эхилшэдэг байгаа.

Нэгэ иимэ тулалдаанда дайсан шэнэ техникэ, хүсэтэ танкнудые олоор табиба. Бато-Мүнхэ Лодоновой миномётно расчёт хүшэр участогтань байжа, эрэлхэг зоригтойгоор, шадамар бэрхээр тулалдаһан байна. Тиигэхэ зуураа, дайсанай харааһаа мултгаран, позицияа түргэнөөр һэлгүүлдэг байгаа. Энэ тулалдаанай үедэ Лодоновой расчёдой буудаһан минэнүүдээр дайсанай олохон техникэ, буудалгын точконууд болон солдадууд усадхагдаһан байха юм. Тэрэнэй түлөө Бато-Мүнхэ бусад нүхэдтээ адли Алдар

Солын II шатын орденоор шагнагдаа бэлэй.

Бато-Мүнхэ Лодоновой дайшалхы зам Сталинградһаа эхилээд, Баруун урдахи, 3-дахи Украинска, Донской, 1-дэхи Белорусска фронтнуудай бүридэл соо баруун тээшэ үргэлжэлөө. Тэрэ Польшые сүлөөлэлсөө, гитлеровскэ фашизмын эшээн — Берлиниие дайлан абалгада хабаадаа. Тэндэ дайсанаа даралсаад, Илалтын үдэрые угтаха зуураа, нютаг хүбүүдээрээ сугтаа дүрээе абхуулжа, нэрэнүүдээ түүхэдэ бэшүүлээ бэлэй.

...Берлинэй Бранденбургска үүдэн... Тэрэнэй дэргэдэ зэргэлжэ зогсоһон табан совет сэрэгшэд. Хэд бэ гэбэл: Лодонов, Дугарон, Викулов, Балданжапов, Рабжаев гэгшэд. Энэ дүрэ зураг «Огонёк» журналда, ном, газетэнүүдэй нюурнуудта толилогдожо, бүхы орон доторнай мэдээжэ болонхой.

Бато-Мүнхэ Лодоновой алба хэһэн 244-дэхи гвардейскэ стрелково полк дивизи соогоо шалгарһан түүхэтэй. Тэрэ полк Берлиниие эзэлэлгэдэ баатаршалга харуулһанай түлөө «Берлинскэ гвардейскэ полк» гэһэн хүндэтэ нэрэдэ хүртэһэн байна.

Бато-Мүнхэ Лодоновой дайшалхы ябуулга, эрэлхэг зориг хадаа олон орденуудаар, медальнуудаар тэмдэглэгдэнхэй. Дайнай дүүрэхын урда тээ «Шэн зоригой түлөө» медаляар шагнагдаһан байна. Мүнөө энэ нүхэрэй бүхы орденуудаа, медальнуудаа зүүгээд байхыень харааһаа, үнэн зүрхэнһөө урмашан омогорхохоор юм.

Бато-Мүнхэ Лодонов дайнай һүүлээр Урта нютагтаа хүдэлжэ эхилһэн байна. Тиихэ зуураа дүшөөд жэл соо колхоздоо элдэб харюусалгата тушаалнуудта, мүн сельскэ Соведай түрүүлэгшээршые хүдэлөө. Һүүлэй жэлнүүдтэ нютагтаа соёл болбосорол хүгжөөхэ талаар ехэ аша үрэтэй ажал ябуулдаг, мүнөөшые үнэн сэхээр, эдэбхи үүсхэл гарган хүдэлһэн зандаа. Тиихэтэй хамта, ниитын хэрэгтэ, сэрэгэй патриотическа хүдэлмэридэ эдэбхитэйгээр хабаададаг, һурагшадтай, залуушуултай уулзажа, Эхэ ороноо хамгаалха, эб найрамдалай түлөө тэмсэхэ, совет патриотизмые

хүгжөөхэ гэхэ мэтын асуудалнуудаар һонин хөөрэлдөөнүүдые үнгэргэдэг заншалтай.

Хажуугаарнь дайшалхы нүхэдөө мартадаггүй, 1975, 1980 онуудта Волгоград город уряалаар ошожо, дивизиинхидтээ уулзажа ерэнэн, мүн Запорожье город айлшалһан, дүшөөд жэлэй саанахи тулалдаанууд тухай дурдалгануудаа хөөрэжэ, шэнэ үетэниие һонирхуулһан, мүнөө үеын Запорожиие хаража урмашаһан байна.

Дайнай болон ажалай ветеран Бато-Мүнхэ Лодоновой дабажа гараһан хүшэр хүндэ, ута замуудтайнь танилсаад байхадаа:

— Энэ ёһотойл сэрэгшын соло мүн! — гээд, сэдхэлэй гүн сооһоо баясан хэлэхээр лэ даа.

ЖАГСААЛДА ЯБАҢААР...

Очерк

Үнгэрэгшэ жэлэй декабриин арбаадаар бэлэй. Дондок Жигмитовичтэй уулзахадамни:

— Уряал ерээ, һаядаа мордохомни, — гэжэ хэлээ һэн. Ямар уряалаар, юундэ ошоһыень мэдэхэ, баһа айлшаар ябаһан һониниень дуулаха хүсэлтэй Дондок Жигмитовичэйдэ һаяшаг хүрэбэб.

— Дайнай үедэ алба хэһэн частьдаа ошоод ерээб, — гээд, тэрэ элдэб сувенир-бэлэгүүдые гаргажа харуулба.

Тэдэнэйн дунда шудхамал барельеф, значок, номууд болон бусад элдэб зүйлнүүд бии.

Барельеф дээрэнь, мүн значогтонь орденуудай дүрсэнүүд. «Ленинэй орден, хоёр Улаан Тугай, Суворовой, Кутузовай орденуудтай Московско-Минскэ Пролетарска мотострелково гвардейскэ дивизиин 50 жэл» — гэһэн үгэнүүд.

— Дайнай үедэ минии жэлһээ холо үлүү саг соо бүридэлдэнь ябаһан дивизи гээшэл даа, — гэн, Дондок Жигмитовичэй урматайгаар хэлэхые дуулахада, аятай

байба.

Тиин «Московско-Минскэ Пролетарска» гэнэн гаршагтай номой хуудаһануудые нэхэжэ харанаб. Энэ ном соо тус дивизиин түүхэ бэшэгдэнхэй. Түүхэнь аяар таби гаран жэлэй саанаһаа эхитэй. «Сэрэгэй болон далайн хэрэгүүдээр Арадай комиссарай орлогшо, СССР-эй Революционно Сэрэгэй Соведай Түрүүлэгшэ Уншлихт 1926 оной декабриин 31-дэ Фрунзийн нэрэмжэтэ үйлсөөр Реввоенсоведэй нэгэдэхи гэртэ тусхай захиралта доро гараа табиһан байгаа. Энээгээр лэ Московско Пролетарска дивизиин үндэһэ нуури табигдаа һэн» гээд номой түрүүшын нюурнуудай нэгэндэ уншанаб. Иимэ үнинэй түүхэтэй дивизи байба ха юм даа.

— Энэ дивизидэ сугтаа алба хэнэн фронтовой нүхэдтээ хэзээнэй, яагаад холбоо барисаатай болоо һэмта? — гэжэ Дондок Жигмитовичтэ хандабаб.

Тэрэ дээрэһээмни тонгойн хаража:

— Үгы, энэш нэгэ түүхэтэй юм, — гэжэрхёод, нэгэ бэшэг гаргажа харбайба. — Юрэдөөл, энээнһээ эхитэй юумэл даа.

Тэрэ бэшэг дүмүүхэнээр абажа, урдаа дэлгээбэб. «Амар сайн, Дондок! Энэ бэшэг абахадаа, гайхаха байхаш. Магад, амиды бэшэ гэжэ һанаһан хүншни урдаш гаража ерэхэ... «Илалтын үдэрэй» 20 жэлэй оёе һайндэрлэлгэ шамайе бэдэрхээр баадхаа...» гээд бэшэгдэнхэй. Саашань яагаад нүхэрэйнгөө адрес олоһон, ямар гэр бүлэтэй болоһон, өөрөө хаана байдаг, ямар ажал хэдэг тухайдаа, фронтовой нүхэд тухайдаа бэшээтэй. Бэшэгэй түгэсхэлдэ иимэ үгэнүүд: «...Магад, амархаяа гү, али албан хэрэгээр Москва дээгүүр гаража болохош. Тиигэбэл заабол намда хүрөөрэй, ехэ баяртайгаар угтахаб...

Уулзатараа баяртай! Шангаар тэбэригшэ шинии дайшалхы нүхэр Саша Анисимов. 1966 оной февральин 7».

— Иигээд лэ бэшэгээр хөөрэлдөөн эхилээ агша һэн. Һүүлэй һүүлдэ нюур нюураараа уулзаба ха юмбиди, — гээд, Дондок Жигмитович түр зуура бодолгото болон байба.

Дивизиин газетын номерто «Айхаяа мэдэдэггүй

тагнуулшан» гэгэн заметкэ болон дүрэ-зураг толилогдонхой. Энэ заметкэ соо иигэжэ бэшэгдэнэ: «Сэрэгшэ Дондок Жигмитович Абидуев дайшалхы габьяата зам дабажа гараа. Манай частиин бүридэлдэ тэрэ жэлһээ үлүү саг соо ябажа, фашис булимтарагшадтай эсэргүү байлдаануудта хабаадаа. Нэгэтэ бэшэ дайсанай ара тала руу эрэлхэг зүрхэтэй тагнуулда гараад, «хэлэ» барижа асардаг байгаа.

Айхаяа мэдэдэггүй тагнуулшан Абидуев Дондок Жигмитовичэй дайшалхы баатаршалгануудыэ Эхэ оромнай үндэрөөр сэгнэжэ, «Шэн зоригой түлөө» гэгэн хоёр медаляар, «Германиие илаһанай түлөө» болон юбилейнэ медальнуудаар шагнаһан байна.

Рядовой Абидуев илангаяа 1942 оной зун дайсанай ара тала руу хэдэн тагнуул хэжэ шалгараа...»

Эдэ үгэнүүдыэ уншахадаа, Дондок Жигжитовичтэ өөрөөрнь тодорхойгоор хөөрүүлхэ гэжэ бодобоб. Тиин хөөрүүлжэ ороо һэн аабзаб.

...Фронтовик Дондок Жигмитович Абидуев ошохо газараа хүрөөд, бэшэг абалсадаг болоһон Виктор Захарович Кульковтоёо уулзажа, дивизиингээ политотделдэ хүрэхэн, командирнуудтай танилсаһан, һүүлээрнь байһан түрэл ротодоо уригдан солдадуудтай уулзаһан, фаши дадаг, тагнуулшан үүргээ яа хайдаа тэдэндэ хөөрөжэ үгэхэн I

Иимэ хүндэлэлдэ хүртэхэ эрхгэрэлхэг зоригоороо олоо. Тэрэ гуш Венгриие сүлөөлэлсэжэ ябахадаа, сааша далаад модоной газарта арбас нулда гараад гэнэдэжэ, дайсанай хүрээлэ.

тэ орошоод, ханаамгай шуранууд байһанайнгаа ашаар мултаран гараһан байха. Тиихэдэ Дондок Жигмитовичэй гар дайсанай һомондо дайруулһан юм.

Дондок Жигмитовичэй алба хэһэн дивизи дайшалхы ехэ зам гаталжа гараа, алдар сууда хүртөө, түүхэ домогоо мүнхэлөө. Энээн тухай нёдондо декабриин 22-то «Красная Звезда» газетын нюурта «Арад зоной ухаан бодолдо мартагдахагүй» гээд бэшэгдэхэн юм. Тиигэжэ Москвада, Московско-Минскэ дивизиин нэрэмжэтэ талмай дээрэ энэ

алдарта дивизиин эмхидхэгдэнээр 50 жэлэй хүндэлэлдэ хүшөө табигдаһан байнал. Энэ дивизи Москва шадар, Курска дүхэригтэ фашистнуудые бута сохилгодо, Белорусси, Литва болон Европын зарим гүрэнүүдые сүлөөлгэдэ хабаадаа.

Тиимэнээр Московско-Минскэ дивизиһээ Советскэ Союзай 15 геройнууд тодорон гараа. Тэдэнэй хоёрын дивизиин подразделениин списогтэ хэтэ мүнхэдөө бэшэгдээ. Мүнөө тус дивизиин мянга гаран ветеран ороноймнай элдэб нутагуудта ажаһуужа байдаг. Тэдэнэй нэгэниинь манай нутагай Дондок Жигмитович мүн гэнэбди.

Сэрэгшэ Абидуев дайгаа даралсаад, даагаяа һүүлдэлсээд ерэнэн хойноошье фронтовой ошо залиа алдаагүй, арад зондоо алба хэнээр лэ ябана ха юм. Дондок Жигмитович гуша гаран жэл соо Коммунист партиин зэргэдэ ябаха зуураа, гушаад жэлдэ окружной больницын коллектив соо хүдэлөө, тэндэнээр хүндэтэ амаралтада гараа.